

Doğan Kaya Armağanı

70. Yaş Hatırası

Cilt 2

Sivas - 2021

Doğın Kaya Armağanı

70. Yaş Hatırası

Cilt 2

Editörler

Serhat Sabri Yılmaz

Hakan Çelikten

Esra Kaan Çelikten

Yabancı Dil Editörü

Taha Tuna Kaya

ISBN: 978-605-74695-2-6

1. Baskı: Sivas, 2021

Vilayet Kitabevi: 39

Yayın Yönetmeni: Kadir Mahiroğulları

Kapak Tasarımı: Sercan Arslan

Baskı / Cilt:

Step Ajans Matbaacılık (Sertifika No: 45522)

Göztepe Mah. Bosna Cad. No: 11

Bağcılar/İstanbul - Tel: 0212-4468846

Vilayet Kitabevi

Yunus Mahiroğulları

Paşa Camii Altı Nu: 15 Sivas

Tel.: +90 346 225 22 96

vilayetkitabevi@hotmail.com

Eserde yer alan yazıların fikrî sorumluluğu yazarların şahsına aittir

Doğan Kaya Armağanı

70. Yaş Hatırası

Cilt 2

Editörler

Serhat Sabri Yılmaz

Hakan Çelikten

Esra Kaan Çelikten

Alıp Manaş'tan Bamsı Beyrek'e*

[From Alıp Manash to Bamsi Beyrek]

İsa ÖZKAN**

Özet: Alıp Manaş, her ne kadar ilk örnekleri XIX. yüzyılda derlenmiş olsa da gelenekte yaşama kudreti, mitolojik motifleri bakımından en eski Türk destanlarından biridir. Bu destanın ana çatısını oluşturan olaylar zincirinin bir kısmı Altay Türkleri arasında saklanmıştır. Kıpçak, Karluk ve Oğuz sahası Türkleri arasında da sözü geçen destanın yazılı ve sözlü destancılık geleneğinde, Kam Böre Oğlu Bamsı Beyrek ve Alpamış gibi versiyonları mevcuttur. Özellikle "Özbek Destancılık Mektepleri" içinde Alpamış'ı bilmeyen ve icrasında yer vermeyen destan anlatıcısı yok gibidir. Bu ortak kökenden gelişen "soy destan"ın ana çatıları, geleneksel yapı formülleri, konuları, kahramanları, teşekkül yeri ve zamanı, yayılma alanları, motifleri gibi hususlar bu makale çerçevesinde ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Alıp Manaş, Bamsı Beyrek, Alpamış, Dede Korkut Kitabı.

Abstract: Alp Manash, although first examples were collected in the 19th century, is one of the oldest Turkish epics in terms of the power to live in the tradition and its mythological motifs. Some part of the chain of events forming the mainframe of this epic is preserved among the Altai Turks. In both written and oral epic tradition, this epic, which is also seen among Kipchak, Karluk and Oghuz Turks, has other variants such as Kam Böre Oğlu Bamsi Beyrek and Alpamish. Especially in "Uzbek Epic Schools" there is no narrator who does not know Alpamish and does not take part in its performance. Peculiarities such as mainframes, traditional structure formulas, themes, heroes, place and time of formation, distribution areas, motifs of this "family epic" coming from this common root will be discussed and evaluated in this article.

Keywords: Alıp Manash, Bamsi Beyrek, Alpamish, Dede Korkut Book.

* Bu makale, 1998 yılında Bayburt'ta düzenlenen IV. Dede Korkut Bilgi Şöleni'nde bildiri olarak sunulmuştur. Konuyla ilgili Türkoloji alanındaki çalışmalara günümüze gelinceye kadar tabiatıyla yenileri eklenmiştir. Kaynaklar kısmına sözü geçen çalışmaların bir kısmını dâhil edilebilmiştir.

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, isa.ozkan@hbv.edu.tr

Giriş

Türk dünyasında farklı adlarla en fazla yayılmış Oğuz destanlarından biri Bamsı Beyrek'tir. Dede Korkut Kitabı'nda "Kam Böre Oğlu Bamsı Beyrek" adıyla geçen bu destan, Güney Sibirya'da yaşayan Altay Türklerinden Romanya'daki Dobruca Tatarları ile Moldova'da yaşayan Gagavuz Türklerine kadar pek çok Türk topluluğu arasında yayılmıştır. Bamsı Beyrek destanı günümüzde Oğuz dairesiyle, bu dairenin kuvvetle etkisinde kalan diğer Türk topluluklarında destan türüne ait özelliklerini kısmen kaybetmiş; hacimce küçülerek masal şekline bürünmüştür. Ancak bu özelliğiyle bile yüzyıllardır sözlü ve yazılı gelenekte varlığını sürdürerek Türk milletinin değer verdiği bazı motifleri yaşatabilen ender destanlardan biri olmuştur. Ak Kavak Kızı, Bey Börek gibi adlarla bilinen söz konusu destan, hâlen bu geleneğinin sürdüğü Özbek, Kazak, Karakalpak, Nogay ve Altay Türklerince anlatılan Alpamış/Alpamış¹ ve Alıp Manaş gibi destanlardaki bir kısım ortak motifleri saklamaktadır. Destanlardaki ana çatıları, geleneksel yapı formüllerini, kahramanlarını ve motiflerini dikkate aldığımızda (Özkan 1997) bu destanın, üç ayrı versiyonu olduğunu görmekteyiz. Bunlar Altay, Türkistan ve İdil-Ural, Anadolu, Azerbaycan ve Rumeli sahasından tespit edilmiş metinlerdir.

Altay Türklerinde *Alıp Manaş*, *Akpomoş*, *Alpomış*, Türkistan ve İdi-Ural Türklerinde *Alpamış*, *Alpamış*; Azerbaycan ile Anadolu sahasında *Bamsı Beyrek* adıyla bilinen bu destanda coğrafyaya uygun bir mantıki diziliş dikkati çekmektedir. Destanın tarihçe en eski rivayetini Korkut Ata ağzından söyleyen ozandan adı bilinmeyen bir müstensih tarafından XVI. yüzyılda Osmanlı sahasında yazıya geçirilen metin teşkil etmektedir. Ancak Altay ve Türkistan metinleri daha sonraki devirlerde, XIX. ve XX. yüzyılın başlarında derlenmiş olmasına rağmen içerisinde daha arkaik motifleri barındırmaktadır. Hatta Altay metni olağanüstü unsurlar ve mitolojik motifler bakımından diğer versiyonlardan daha zengindir. Kamlık dinine inanan Altay Türklerinden derlenen metinde kahraman Akpomış veya Alıp Manaş, Ak Han ve onun askerleriyle savaşırken ayrıca, kötü ruhları yönlendiren Celbegey'le de mücadele etmek zorunda kalır (Суразаков 1960: 162-164). Türkistan ve İdil-Ural rivayetlerinde kahramanın karşılaştığı zor durumlarda yine Surkayıl adlı büyücü kadın vardır. Ancak, onun

¹ Alpamış Destanını ilk defa Kazan'da 1899 yılında basılmıştır. Daha sonar 1901, 1905, 1907, 1910, 1912, 1914, 1916, yıllarında bu baskı tekrarlanmıştır. Ebubekir Divayev'in 1916 yılında, Karakalpak cıvavlarından Ciyenmurad Bekmuhammedov'dan "*Altı Yaşar Alpamış*" adlı metni yayımlamıştır. Kazakistan'da yayımlanan ilk metin ise 1953 yılında neşredilmiştir. Söz konusu metin 1948 yılında Sultankul Akkojeyev'den derlenmiştir. Sultankojeyev de destanı, XIX. yüzyılda Güney Kazakistan'da yaşayan akın Maykot'dan öğrenmiştir.

destandaki rolü Altay rivayetine göre daha beşeridir. Hatta yedi oğlu olan Surkayıl'ın küçük oğlu Karacan, Özbek rivayetinde Alpamış'ın en yakın arkadaşı olur (Sen Gupta 1982: 177-189). Batı veya Oğuz dairesi rivayetleri olarak belirttiğimiz Azerbaycan ve Anadolu'daki anlatımlarında ise büyücü tipi olmadığı gibi kahraman ve olaylar daha gerçekçi yapıdadır.

Destan kahramanı, bütün rivayetlerinde han veya beğ oğlu olarak karışımıza çıkar. Türk destanlarında merkezî kahramanın alelade değil, soylu bir aileden gelmesi tabii bir durumdur. Kahramanın babasının adı Altay rivayetinde, Bay Barak'tır. Batı Türkistan'daki destan anlatım geleneğinin müşterekliği sebebiyle Kazaklarda Bay Böri, Karakalpaklarda Bay Böre Bek, Özbek Türklerinde ise Bay Böri'dir. Kahramanın büyük ata-babaları hakkındaki teferruatlı bilgiyi ise kısmen Özbek bahşısı Fazıl Yoldaşoğlu vermektedir. Yoldaşoğlu'na göre Daban Bii onaltı uruklu Kongratların Beyidir. Alpin Beğ ise onun tek oğludur. Alpamış'ın babası Bayböri, Alpin Beğ'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Dede Korkut Oğuznamesinde kahramanın babası Kamgan Oğlu Han Bayındır'ın meclisinde yer alan Kam Böre, yahut Bay Böre Beğ'dir. Türk mitolojisinde Barak hem mitolojik bir hayvan hem de daha sonraları bir kavim adı olarak bilinmektedir. Böre/böri ise aynı zamanda Türklerde önemli bir töz/ongun olarak asırlarca kullanılmış zamanla bir sembol hâline dönüşmüştür. Böri adını Baro şeklinde okuyan Türkologlar da olmuştur. Her ne olursa olsun kahramanın babasının adı bir hareket ve dinamikliği, ondan öte hükmetmeyi ifade eden bir sıfat taşımaktadır.

Dede Korkut Kitabı'nda kahramanın adı Bamsı Beyrek; Yazıcıoğlu Ali'nin Tarih-i Al-i Selçuk'unda ise Bay Bura oğlu -Bey Barı yiğit olarak kaydedilmiştir.¹ Altay rivayetlerinden ünlü destan anlatıcısı Nikolay Ulagaşev'den derlenen metinde destan kahramanın adı Alıp Manaş'tır. Ulagaşev söz konusu metni, Staro-Bardinski bölgesindeki Eley adlı yerleşim biriminin Kuznets mevkiinde yaşayan Caymat adlı kayçıdan öğrenmiştir. Yine Altay'da Oçubay Alekseyev'den alınan metinde merkezî kahramanın adı pamuk anlamına gelen Akpomış, İrina

¹ Beyrek'in adı Dede Korkut Kitabında iki yerde Bozoğlan şeklinde geçmektedir. Yazıcıoğlu Oğuznamesinde "Ban Hışârından perleyup uçan, altı batman som demürü ayağında kıran, apıl apıl yürüyende boğalayın, zıvıl zıvıl zıvılayanda yılanlayın, on altı yıl Bayburt Hışârı'nda dutsaklık çeken, baldırı -uzun Baldırşad'dan haqqını alan yüce yerden alçağ yere göz gözeden Bay Bura-oğlu Bey Barı Yiğit" şeklinde kahraman tavsif edilmektedir. Zeki Velidi Togan, Selçukname'deki kahramanın adını Bay Bura oğlu Barı Bek, V. M. Jirmunskiy ise, Bay Büre Oğlu Barı Bey, Kırzıoğlu ise, Bay Büre Oğlu Barı Yagan Bey şeklinde okumuşlardır (Gökyay 1973). Tevârih-i ° Al-i Selçuk'un bütün nüshalarını karşılaştırarak tenkitli yeni bir yayını gerçekleştiren Abdullah Bakır ise kahramanın adının "Bay Bora oğlu Beg Bery[ek]" şeklinde kaydetmiştir (Bakır 2009).

Makoşeva'dan alınan metinde ise Alpomış'tır. Sovyetler Birliği döneminde komünist rejimin yerleşmesinden sonra Moskova'ya giden ve Kalinin ile görüşen Ulagaşev bir anlamda Altay Türklerinin resmî destan anlatıcısı konumunda görülmüştür. Destan kahramanının adını bizzat gelenektekinden farklı olarak Alıp Manaş şeklinde kendisinin verdiğini belirten Ulagaşev, ayrıca metne de bir kısım politik müdahalelerde bulunmuştur. Türkistan rivayetlerinde destan kahramanının adı Özbek, Karakakalpak, Nogay, Tatar ve Başkurt Türklerinde Alpamış, Alp Bamsa, Kazaklarda ise Alpamış şeklindedir. Dede Korkut Kitabı'nda oğlu olmayan Kam Böre'ye mecliste bulunanların duasıyla Allah bir oğul, Bay Biçen'e ise bir kız vermiştir. Destanda olaylar beşik kertme daklı olan bu gençler etrafında gelişir. Kam Böre, oğlu için bir kahramana gerek olan at ve gereçleri bezirganlarına ısmarlar. İstanbul'dan deniz kulunu bir at, altı perli bir gürz ve bir katı yay alarak dönen bezirganlar Kara Dervend ağzında baskına uğrarlar. Kam Böre'nin oğlu kaçarak kendisine sığınan bezirganların "kiçisiyle" Evnük kal'asının kafirlerini öldürür ve mallarını kurtarır. Gösterdiği bu kahramanlıktan dolayı Dede Korkut gelir soy soylar, boy boylar ve Kam Böre'ye "Oğlunu sen 'bamsam' diye seversin onun adı 'Bamsı Beyrek' olsun, adını ben verdim yaşını Allah versin" diyerek bu adı koyar. Destanın hem Altay, hem de Türkistan ile İdil-Ural anlatmalarında kahramanın doğumuyla ilgili fazlaca olağanüstülüklerle rastlanmaz. Özbek rivayetinde çocuğu olmayan Baybörü ve Baysarı gittikleri bir ziyafette saygı görmeyince bunun sebebini sorarlar. Bir beyin oğlu bu davranışın sebebini çocuklarının olmayışı şeklinde açıklar. Rüyalarına giren derviş onlara yakında çocukları olacağını bildirir. Bir yıl sonra Bay Börü'nin karısı bir oğlan bir kız, Baysarı'nın karısı da bir kız çocuğu dünyaya getirir. Derviş, kimseye görünmeden Bay Börü'nin oğluna Hakim Bek, kızına Kaldırkaç Ayım; Baysarı'nın kızına ise Barçın Ayım, daha sonra Gül Barçın, Kazak rivayetlerinde Barçın Suluv adlarını verir. Derviş ayrıca onlara Hakim Bek ile Barçın'ın evleneceklerini Hakim Bek'i kimsenin yenemeyeceğini ve bir batır olarak yetişeceğini söyler. Alpamış adını alması ise, daha çocukluk çağlarında babasının ağır tunç yayını kaldırarak okla hedefi vurup herkesi çok şaşırtması üzerine olmuştur. Bu yüzden Rüstem'le kıyaslanarak kendisine Alpamış adı verilir. Altay rivayetlerinde kahramanın ad alışı hakkında da bir açıklama yer almamaktadır. Destan kahramanının adı Alıp> Alp+Bamsı >Alpamsı>Alpamış >Alpmamış Alp Manas gibi ses hadiseleri sonucunda ortaya çıkan değişik söylenişlerle Türk boylarında yaşadığı açıktır (İnan 1968a: 179-181; İnan 1968b: 341-349).

Alp Bamsı'nın kız kardeşinin adı, Anadolu rivayetinde zikredilmemiştir. Türkistan rivayetinde Alpamış kız kardeşi bir asalet unvanı olan ayım sözüyle birlikte anılan ve kırlangıç anlamına gelen Kaldırkaç Ayım'dir. Altay rivayetinde ise kızkardeşin adı Ulgaşev de, Erke -koo, Alekseyev ile Makoşeva' rivayetlerinde ise Kaldırkaç olarak kaydedilmiştir. Burada metinlerdeki şahıs adlarında görülen

değişiklikler folklor ürünlerinin tabiatından kaynaklanmaktan ziyade bazı destan anlatıcılarının mensup oldukları boylara ait farklı destan yaratma endişelerinin sunucudur.

Altay Türkleri arasında destan metni Bayat, Kumandı ve Tuba boyları arasından derlenmiştir. Tüştük Altay'da, yani güney Altay'da Alıp Manaş bilinmemektedir. Bu boylardan Bayat bilindiği üzere yirmi dört Oğuz kolundan birisi olan Bayatların adını taşımaktadır. Destanın Oğuz Türklerinin anlatım geleneğinde uzunca süre yaşamış olması ilginç bir durumdur.

İmtihan motif Dede Korkut Kitabı'nda, Beyrek ile bizatihi adaklısı Banı Çiçek arasındadır. Ok atma, at yarışırma, güreş müsabakısından oluşan bu motif, Özbek rivayetinde Barçın'ın isteği üzerine kendisine talip olan adaylar arasında yapılır. At yarışına da Alpamış'ın isteği üzerine yerine arkadaşı Karacan, atı Baycırbr ile katılır. Bütün rakiplerini geride bırakır. Diğer üç yarışı da bizzat Alpamış katılarak oku uzun mesfeye atma, okla küçük bir hedefi vurma ve güreş müsabakasını zorlu rakibi Kokoldaş'ı yenerek kazanır. Altay rivayetinde ise Alp Manaş tek başına düşmanı Ak Kaan ve ordusuyla savaşır. Ak Kaan, Alıp Manaş'a gök boğalı yedi başlı Celbegen'i gönderir. Celbegen'in çok sayıda asker ve pehlivanlarının Alıp Manaş'a attıkları oklar batmaz, çaldıkları kılıçları kesmez. Ak Kaan'ın emriyle Alıp Manaş'ın doksan kulaç derinliğinde bir çukura atarlar. Destanın Altay, Türkistan ve İdil-Ural, Anadolu, Azerbaycan ve Rumeli sahasından derlenen metinlerinde kuyu yahut zindan motifi ortakır. Sonunda Alıp Manaş, o Ak Kaan'ı ve ordusunu tamamını öldürerek savaşı kazanır.

Destanın merkezi kahramanı Alp Bamsı Beyrek/Alpamış/Alıp Manaş'ın gurbetteki esaret yıllarında adaklısı veya eşiyle onun öldüğünü söyleyerek evlenmek isteyen tanıdık hatta bazı rivayetlerde yakın arkadaşları ortaya çıkmıştır. Altay'da Ak Köbeñ, Türkistan'da, Bay Börü'nin cariyesinden olma üvey kardeşi Ultan veya Ulatanaz, Bamsı Beyrek'te daha zayıf ve gölgede kalan adıyla müsemma Yalancı oğlu Yaltacuk ihanet motifinde aynı görevi üstlenen olumsuz tiplerdir. Kahraman bütün güçlükleri yenerek düğüne yetişir ve Dede Kokut Kitabı ile Anadolu, Azerbaycan ve Rumeli rivayetlerinde Banı Çiçek/Ak Kavak Kızı; Türkistan ve İdil-Ural rivayetlerinde Gül Barçın ve Altay rivayetinde Kümücek Aru'nun başkalarıyla evlenmesini önler. Destanın bütün versiyonlarında bu temel motif ortakır.

Özbek rivayetinde kahramanların yurdu olarak, Surhanderya'daki Ciydeli Baysun denilen yer dikkati çekmektedir. Diğer rivayetlerdeki yer adları itibaridir. Özbek rivayetinde Alpamış'ın Barçın'la evliliğinden bir oğlu olur, adını Yadgar/Yadigar koyarlar.

Yukarıdaki bilgiler ışığında sonuç olarak;

1. Bamsı Beyrek, bütün Türk dünyasında yaygın olarak bilinen bir ortak Türk destanıdır.

2. Bu bölgede yeniden tazelenmesi ve destanın merkezi kahramanın bir makamının da burada olması dolayısıyla Bamsı Beyrek, Bayburt'u Türk dünyasına bağlayan ortak bir kültürel değerimizdir. İşlenmeye, anlatılmaya ve tanılmaya ihtiyacı vardır. Tıpkı diğer Türk destan kahramanları gibi.

3. Özbek Türklerinin ünlü âlimlerinden Hadi Zarifoğlu, Alpamış'ın X. veya XI. yüzyıllarda ortaya çıktığını ifade etmektedir. XV. yüzyıldaki Dede Korkut Kitabı'nda geçen Kam Gan oğlu Han Bayındır şeklindeki ifadeler, bizi Türklerin eski dini dönemlerine götürmektedir. Dolayısıyla Bamsı Beyrek Destanının Türklerin İslâm dairesine girmeden önce teşekkül etmiş, yüzyıllar içerisinde yeni motif, olay ve kahramanlarla zenginleşerek günümüze kadar ulaşmış olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- Aça, M. (2007), "Güney Sibiry Türklerinde Ava Destancı ve Masalcı Götürme Geleneği", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, C. 12, S. 21, s. 7-16.
- Bakır, A. (2009), *Tevârih-i 'Al-i Selçuk*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Dilek, İ. (2004), *Altay Destanları 1*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M. (1998), *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1973), *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1968a), "Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler ve Kelimelere Ait Notlar", *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 179-181.
- İnan, A. (1968b), "Türk Düşünlerinde Exogamie İzleri", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 341-349.
- Özkan, F. (1997), *Altın Arığ Destanı*, Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi Yardım Vakfı Bilig Yayınları.
- Sen Gupta, S. C. (1982), "Bir Orta Asya Özbek Türk Destanı: Alpamış Menşei ve Versiyonları", Çev. Ç. Yıldırım, *Türk Folkloru Araştırmaları*, 1982, Ankara, s. 177-189.
- Суразаков, С. С. (1960), *Алтай Баатырлар и, Тургускан кижі*, Туулу Алтай, с. 329-330.
- Суразаков, С. С. (1975), *Алтай фольклор*, Тургускан кижі: С.С Суразаков, Туулу Алтай, с. 162-164.